

(*Bevezetés*) Köztudott, hogy Babits azon kevés értelmiségi közé tartozott, akik kezdetektől fogva a világháborúval szemben foglaltak állást. Nagy háborúellenes versei a középiskolás tananyag részét képezik, s teljes írói-költői portréja sem rajzolható meg anélkül a (talán egyetlen jelentős) fordulat nélkül, mely éppen a háború hatására, annak szellemi, kulturális és morális konzekvenciáit levonva következett be Babits alkotói és gondolkodói pályáján.

Hogy mennyire nem volt magától értetődő a költő állásfoglalása, azt nemcsak író- és költőtársainak más irányú megnyilatkozásai igazolják, hanem a háborús propaganda és cenzúra működése is, mely nem kímélte Babits személyét és verseit sem. A *Nyugat* 1914. évi 20. számában jelent meg a *Fiatal katona* című verse, mely – bár üzenete egyértelmű – mégsem keltette fel a háborúpárti közvéleményformálók figyelmét. Következő év végén azonban *Játszottam a kezével* című versének záró sorai („nagyobb örömmel ontanám / kis ujjáért a csobogó vért, / mint száz királyért, lobogóért!”) miatt a *Budapesti Hírlap* főszerkesztője, Rákosi Jenő sajtókampányt indított a költő ellen, melynek következtében Babits elvesztette középiskolai tanári állását, nézetein azonban ennek hatására sem változtatott. Ezt bizonyítja 1916. márciusában a *Nyugatban* közölt, s a folyóirat Zeneakadémián rendezett matinján óriási közönségsikert aratva felolvasott *Húsvét előtt* című verse.¹ 1917. március elején a *Fortissimo* miatt a *Nyugat* példányait a háborús cenzúra elkobozta, s a lap végül a vers helyén két üres oldallal jelent meg, Babitsot pedig vallás elleni vétség vádjával eljárás alá vonták. Ezt követi 1918-ban a háborús érzelmek újrarahangolása a *Zsoltár gyermekhangra* című versében. Mindez azonban csak az életmű adott szakaszának, s a költői korpusz egyik tematikus egységének csúcsa.

(*Szövegrétegek*) Babits azok közé az alkotók közé tartozik, akik tudatosan gondozták és rendszerezték saját kéziratos hagyatékukat, annak reményében, hogy az utókor számára mindez majd érdekes lehet. A költő halála után feleségére, Török Sophie-ra maradt ez a feladat, aki élete vége felé igen hanyagul kezelte az örökséget. Keresztury Dezső úgy emlékszik vissza, hogy Babits Ildikó titokban eladta a költő írógépét és a kéziratok egy részét is, s a megmaradt hagyaték állapotáról is igen lesújtó képet fest.² Keresztury kez-

Szénási Zoltán 49

HÁBORÚ A SZÖVEGEK MÉLYRÉTEGEIBEN

Babits Mihály 1916 és 1919

között keletkezett, kéziratban

maradt töredékeiről*

deményezésére került az ötvenes évek elején a Babits-hagyaték az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárába, ahol tíz évig zárt letétként kezelték, amely felett három kurátor, Basch Lóránt, Illyés Gyula és Keresztury Dezső rendelkezett. A Babits-kéziratok különböző hagyatékokból származó további
 50 jelentős hányada még két nagy archívumban található: a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában (zömében a Szabó Lőrinc-hagyatékban), valamint a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában, kisebb részben pedig a szekszárdi Babits Emlékházban, illetve magántulajdonban vannak. Az OSZK-ban található Babits-hagyaték, valamint az MTA és PIM kézirattáiraiban őrzött kéz- és gépiratos szövegek több olyan verset, fogalmazványt, töredéket őriznek, melyek szintén a háború témájával foglalkoznak, de nem tartoznak a gazdag recepcióval rendelkező, állandóan újraértelmezett, kanonizált háborús szövegkorpuszba.

Ha a teljes költői életművet, tehát a folyóiratokban publikált, majd kötetekbe, gyűjteményes kötetekbe felvett verseket és a kéziratban maradt vázlatokat, fogalmazványokat, valamint kéz- vagy gépiratos tisztázatokat tekintjük, akkor a Babits-szövegeknek három alaprétegét különböztethetjük meg. A legfelső szintet a nyomtatásban megjelent, kötetbe rendezett, estleg antológiadarabbá vált versek képezik. Lényegében ezek rajzolják ki annak a költői portrénak a meghatározó arcéleit, melyet általában Babitscsal azonosítunk. Ide tartoznak a világháború időszakából a fentebb említett versek, de hosszan lehetne sorolni a további jelentős Babits-műveket a *Lírikus epilógjától* a *Jónás imájáig*.

A második réteg jelenleg félig-meddig még láthatatlan. Ebbe a csoportba azok a szövegek tartoznak, melyek túlléptek a vázlat vagy a fogalmazvány állapotán, többé-kevésbé teljes műegésznek tekinthetők. Ezeket az előszövegeket a publikálást megelőző szövegfázisban Babits kéziratosan vagy az 1910-es évek közepén vásárolt írógépen³ letisztázta. Ebbe a csoportba tartozik a felső rétegbe sorolt kanonizált művek kéz- vagy gépiratos variánsai, előszövegei s több olyan vers is, melyeket valamilyen oknál fogva a költő végül mégsem publikált. A kész műegész-jelleget Babits gyakran azzal jelzi, hogy a gépiratokat is autográf aláírásával hitelesíti. Miután a hagyaték kutathatóvá vált, a hetvenes évektől folyóiratokban és önálló kötetekben több korábban ismeretlen vers látott napvilágot. 1979-ben a Babits-kutató Gál István szerkesztette és Téglás János rendezte sajtó alá azokat a verseket, melyek Babits és Csinszka kapcsolatához kötődnek,⁴ majd ezt követően jelent meg – témánk szempontjából is lényeges – kötet, a Gál István által 1982-ben kiadott, hagyatékban maradt háborúellenes verseket publikáló „*Borzasztó a háború...*”.⁵ Meg kell említeni Melczér Tibor *Aki a kékes égbe néz* című válogatását,⁶ melyben szintén kötetből kimaradt versek és töredékek találhatók. A Babits-versek eddig legteljesebb gyűjteménye a Kelevéz Ágnes gondozá-

sában megjelent, s azóta több kiadást megélt *Babits Mihály összegyűjtött versei*,⁷ mely a *Zsengék, kötetbe nem sorolt és hátrahagyott versek* cím alatt több korábban szintén ismeretlen verset ad közre.

A szövegek legalsó rétegét azok a töredékek és vázlatok képezik, melyek kizárólag kéziratban találhatóak. Babits alkotási módszeréhez hozzátartozott, hogy a versek első fogalmazványait a keze ügyében eső papírdarabokra írta le. A kéziratos hagyatékban is számtalan olyan töredéket és fogalmazványt találunk, melyet a költő borítékra, névjegykártyára, számára küldött levélre, meghívóra, itallapra, nyomtatott sakkköri belépő hátoldalára vagy éppen a Nyugat címlapjára írt. Több esetben csak egy-két sorról, egy költői képről vagy szentenciáról van szó, melyeket később nem épített be elkészült műveibe. Ezek esetében tehát az is kérdéses, hogy – szemben a kéziratkatalógus besorolásával – valóban önálló versnek tekinthetjük-e, s akárcsak mint töredéket felvegyük-e a készülő Babits-versek kritikai kiadásába. Mint látni fogjuk, a korabeli, jellemzően hosszú, félhosszú Babits-versek mellett ezeknek a szövegeknek műalkotás-státuszára történő emelése mindenképpen kérdéses, viszont ezek a rövid lejegyzések gyakran az ismert versek tágabb kontextusát világítják meg. Néhány esetben pedig egy szabadabb értelmezői munka keretében eljátszhatunk azzal, hogy ezeket a szövegeket (éppen töredékességük, kidolgozatlanságuk miatt) egy későbbi poétikai horizont felől olvassuk.

(*Szöveg példák*) A kéziratos hagyatékban tehát több olyan rövid lejegyzést találunk, melyek hasonlóak az ismert nagyversek szállóigévé vált részleteihez (a *Húsvét előtt*ből például: „Ki a bűnös, ne kérjük, / ültessünk virágot, / szeressük és megértsük/ az egész világot”), s talán azzal a szándékkal jegyezte le ezeket Babits, hogy később valamelyik költeményébe beépítse. Az ihlet pillanatának sikertelen megragadási kísérletét mutatják azok a töredékek, melyek vagy hiányosak (ezt időnként a költő pontozással jelzi is a hiányt), vagy grammatikailag helytelenek. Utóbbira említhetjük példaként a verskézirat-katalógus szerint⁸ bizonytalan datálású mondattöredéket, melynek chiasztikus szerkezete sejtetni enged, hogy talán verssornak indult, azonban végül egy grammatikailag és szemantikailag is diszfunkcionális névutóval zárulva megmaradt töredékállapotban: „mert büszkébb voltam hogyszem büszke lennék közt”.⁹

Ezért is érdemes figyelmet az 1916 elejére datált¹⁰ önálló címmel ellátott kétsoros, mely egy miniatűr allegorikus természeti képben jeleníti meg a háború utáni békét:

Új Forrás 2017/9 – Szénási Zoltán: Háború a szövegek mélyrétegeiben
Babits Mihály 1916 és 1919 között keletkezett, kéziratban maradt töredékeiről

Béke!

*Ha a vihar megszűnt, az ellenséges hullámok is
együtt pihennek és ragyognak.*

52

Ez a vers vagy verskezdemény egy olyan kétrét hajtott lap¹¹ rektóján keresztbe lejegyzet szöveg, melyen Babits saját kézírásával a *Nyugat* szerkesztőségének címzése olvasható, illetve egy megjegyzés:

Kézirat:

Küldi: Babits Mihály

Feltételezhetően tehát, hogy ebben az esetben olyan alkalmi borítékként használt lapra jegyzetelt a költő, melyben korábban saját kézíratait küldte (vagy küldeni szándékozta) a *Nyugat* számára. Az egy fóliós lap rektóján és verzóján a fent idézett mellett több, részben ma már olvashatatlan ceruzaírású töredék is található.

Ha pontos a kétsoros datálása, akkor nagyjából a nevezetes *Húsvét előtt* születésének idején keletkezett. Összekapcsolja a két szöveget a béke tematikája, de feltűnő az érzelmi–indulati különbség a két vers között, míg a kéziratban maradt kétsoros szinte idilli képét festi a háború utáni békének, addig a *Húsvét előtt*ben a békevágymondása a versbeszélő fizikai integritását fenyegető expresszív erővel történik. Őriz a hagyaték egy másik töredéket is,¹² melyet a verskézirat-katalógus 1916 márciusára datál.¹³ Az egy fóliós papír verzóján található az alább ismertetendő töredék, a lap másik oldalán pedig a *Húsvét előtt* „S ha kiszakad ajkam akkor is” kezdetű, nyitó szakasz fogalmazványának egy részlete olvasható. A fizikai közelség mellett a két szöveg figyelemre méltó motivikus kapcsolódásokat is mutat:

*Ó Múzsá, kínban a többi virággal e szép tavasz
ajakad sebe nyílik a tavaszi rétről
Fakasz ki énekedet, te véres ajak
ha meg kell [halni?] már
de megállj!
Borral itatlak előbb*

*... énekem
véresre tépi szárnyát a drótsövényeken.*

*mint [szőnyeget?]
varrom a verset*

Noha a két szöveg intonációja ebben az esetben is eltér, s a töredék konkrét megszólítottja az ihletadó Múza, a sebzettség, a véres ajak képzete, a borívás motívuma s egy lényeges poétikai mozzanat: a költői megnyilatkozásra való reflexió is a *Húsvét előtt*höz köti az idézet versekezdeményt, mely így annak „keletkezési dokumentumai” közé tartozik. Az nem teljesen egyértelmű számomra, hogy a három szakasz, melyek közül a második és a harmadik nyilvánvalóan töredékes (a második a költő által három ponttal jelzett hiánnyal kezdődik), egy nagyobb, végül kidolgozatlanul maradt vers szövegegységei-e, esetleg két vagy három különálló versekezdemény. Előbbi teszi valószínűvé az, hogy mindhárom szakasz reflektál a költészetre, de ezt a feltevést erősíti Babits jegyzetelési gyakorlata is, mely az el-
különülő szövegegységeket egy vízszintes vonással választja el.

Mint ahogy arról a bevezetőben szó esett, a *Játszottam a kezével* című verse miatt, egyidőben az Ady ellen indított sajtókampánnyal, Rákosi Jenő megtámadta Babitsot is, s az akkor középiskolai tanárt hazafiatlansággal vádolta meg. A mai olvasó számára nem könnyű megérteni, hogy miért válhatott a korabeli nacionalista, háborús sajtó szemében botránykővé Babits szerelmes verse, noha utólag tudható: szándékosan volt provokatív a költemény zárata.¹⁴ A kéziratok hagyatékban találunk olyan fogalmazványt is, mely jóval keményebben támadja meg az országokat háborúba sodró uralkodókat:

*Vörösbort vérből és könnyel vizesen
adjatok a királyoknak[!]*

Ebben az esetben is kérdés persze, hogy egy versekezdeményről van-e szó (ezt valószínűsíti, hogy két sorba törte a szöveget Babits, bár ezt lehet, hogy a lapszél indokolta), vagy más műfajú szöveg részének szánta a felszólítást. A szöveg Dr. Kovács László gyalogos hadnagy nyomtatott névjegyének¹⁵ verzóján olvasható, felette vízszintes vonással elválasztva egy másik kétsoros található, mely a fentebb már ismertetett természeti allegóriához hasonló költői miniatűr:

*S őrlt kaszás gyanánt a vad Halál
a gaz helyett virágokat kaszál.*

A sorvégi rímek miatt egyértelműen versről van szó, viszont a kötőszavas mondatkezdés azt sejteti, hogy ez a két sort is egy nagyobb versszöveg részének szánhatta eredetileg a költő. A kéziratok datálása ebben az esetben bizonytalan, a háborús tematika s a névjegy valószínűsíti, hogy 1914 és 1918 között keletkezhetek.¹⁶

Új Forrás 2017/9 – Szénási Zoltán: Háború a szövegek mélyrétegeiben
Babits Mihály 1916 és 1919 között keletkezett, kéziratban maradt töredékeiről

Pontosabban meghatározható annak a két töredéknek a keletkezése, melyeket Babits egy Vajda Gézától kapott, 1917. február 23-i keltezésű levél verőjára írt:¹⁸

54 *Hát a haza az az |:elvont lény:| a
Szörnyeteg [amely?]
Gyermekeit eszi.*

A fentebb közölt szövegek a háborút jellemzően természeti képekkel szemléltetik, s különböző módokon a testi szenvedést ábrázolják. Az 1917. február 23. után keletkezett háromsoros töredékben viszont a haza fogalma a gyermekeit felfaló szörnyként allegorizálódik, az ókori görög mítoszvilágból a minotaurusz (szörgy) vagy Kronosz isten (saját gyermekeinek felfalása) alakja sejlik fel a rövid leírás mögött. Ez a mitológiai vonatkozás is érdemes lenne a továbbgondolásra, most azonban azt a gondolati magot szeretném kiemelni, melyet majd az 1919. február 15-én megjelent, Vörösmarty *Szózat*áról írt cikkében fejt ki Babits részletesebben. A háborús pusztulás utáni válságra reflektál ekkor a költő, s ennek keretében értelmezi nemzet és emberiség viszonyát. Babits gondolkodásmódjának egyetemessége fejeződik ki abban, ahogy a nemzet sorsát a világé alá rendeli, ezzel mintegy elfogadva a háború utáni nemzetközi helyzet alakulásának jogosságát: „[A]z Emberiség előbbre való, mint a nemzet! És talán jó is, hogy pusztuljanak a nemzetek, amelyek nevében halomra ölték a szent Emberiséget, kínozták és keresztre feszítették az Isten képmását.”¹⁸ Nem a nemzet fogalmát vonja kétségbe tehát Babits, hanem a haza mint elvont eszme nevében elkövetett gyilkosságokat utasítja el. Ennek a gondolatnak egy-két évvel korábbi megfogalmazásaként olvashatjuk a fentebbi háromsorost.

Modalitását tekintve hasonló ehhez az a szintén három sorba tördelt hiányos mondat, melyet egy vonás választ el a fentebb idézet szövegtől:

*a pázsitos tér
a két harcvonal
közt*

A töredékből nem derül ki egyértelműen, mire is vonatkozik. Talán valaminek a definícióját vagy helymeghatározását fedezhetjük fel ebben a rövid, hiányos szövegben, talán a haza elvont fogalmához való más irányú közelítésnek indult, de töredékben maradt verskezdeménnyről lehet szó.

Egy papírlapon –mint látható volt – esetenként több versfogalmazványt vagy -töredéket is találhatunk. A ceruzaírás mára gyakran elhalványodott, nehezen olvashatóvá vált, s külön problémát jelent a szövegtöredékek határainak kijelölése, annak megállapítása, hogy hol ér véget az egyik, és hol kezdődik a következő (gyakran hamvába holt) költői kísérlet.

*Katona leugrik
a vonatról*

-----
*a halál keserű ízével
megyünk az örökkévalóságba*

55

19 több szempontból is érdekesek. A fólió verzójának felső részén olvasható egy Shakespeare egyéniségére vonatkozó rövid fogalmazványrészlet („Shakespeare lírikus egyéniség s a körülmények ([?] 99. note) kényszerítik előadásra ambícióját”), mely egészen biztosan nem lehet verskezdemény. Ezt egy vízszintes vonal választja el a nagyjából a lap közepén található, két sorba tördelt, aláhúzott, nagybetűvel kezdődő, írásjellel le nem zárt mondatról vagy mondatföredéktől („Katona leugrik / a vonatról”). Ezt szintén vízszintes vonás különíti el a fólió alsó harmadában olvasható kétsoros, kis kezdőbetűvel induló, központosítás nélküli töredéktől: „a halál keserű ízével / megyünk az örökkévalóságba”.

A vízszintes vonások láthatóan azt a szerzői intenciót tükrözik, mely a szövegek elkülönítésére irányul, feltűnő viszont a tematikus és hangulati kapcsolódás a két töredék között: mindkettőben ott található a halál vagy annak lehetősége és a valami felé haladás, az utazás motívuma. Ha eltekintünk a szövegek egyértelmű szerzői elhatárolásától, akkor – kis túlzással – az aláhúzással kurzivált rövidebb szöveg akár a következő „epigramma” címe is lehetne. Együtt olvasva a két részletet a létezés abszurdításának kifejezése lenne a rövid műalkotás: az élet szükségszerűen a halál felé tartó vonatút, melyből kiszállni nem lehet. S mindezt a háború nagyobb történeti kontextusában megfogalmazva nemcsak az individuális létezés paradoxonaként, hanem nagyobb közösség, a nemzet sorsára vonatkoztatva is megérthetjük. A verstöredék kéziratkatalógus szerinti datálása 1919. június 20 után,²¹ tehát a Tanácsköztársaság időszaka, magyar történelemnek rendkívül válságos periódusa. Poétikailag különösen figyelemre méltó, hogy a kétsoros töredék – véleményem szerint – együtt olvasható (például) a kései Pilinszky epigrammaival. Ha nem tudnánk, ki a kézirat szerzője, azt is gondolhatnánk: ez a rövid vers olyan mintha a korai Pilinszky egy kései Pilinszkyt írta.

(Összegzés) Az utóbbi évtizedek textológiai gyakorlata és elmélete, mindenekelőtt a genetikus kritika és az arra reflektáló szövegfilológia, valamint (eredetileg a régiség szövegeivel foglalkozó) új filológia jelentősen felértékelte a szerzői kéziratot, s ezzel kérdésessé tette az „ultima manus” elv alapján az ideális szöveg megállapítására törekvő kiadói gyakorlatot. Ezzel párhuzamosan teret nyertek olyan filológiai elméletek is, melyek a

Új Forrás 2017/9 – Szénási Zoltán: Háború a szövegek mélyrétegeiben
Babits Mihály 1916 és 1919 között keletkezett, kéziratban maradt töredékeiről

szövegek materialtására, anyagi hordozóinak vizsgálatára helyeztek kitüntetett figyelmet. A fentebbi szövegpéldák – noha többségük nem tekinthető olyan műegésznek, amely igényt tarthatna a műalkotás esztétikai státuszára – leírása és vizsgálata, egyes esetekben az ismert nagy versek „ke-

56 letkezőstörténeti dokumentumaiként” való meghatározása alátámaszthatják Stephan Kammer tanulmányának konklúzióját: „Az a szövegfilológia, amely alapkutatásként érti önmagát, de nem lép fel azzal az igénnyel, hogy a tárgy miatt közelebb kerüljön a szövegek keletkezésének fantomjához, azoknak az »írásjeleneteknek« a vizsgálatához járul hozzá, amelyekben a szövegek és a textúrák megjelennek. Ezeknek a jeleneteknek a története nem az első lapon levő első írásjeggyel veszi kezdetét, és nem ér véget az »ultima manus szerinti változattal«.”²¹ A viszonylag terjedelmes költői életmű egy apró szeletének vizsgálata azt is megmutatta, hogy a szövegek mélyrétegeinek feltárása nemcsak a szövegkiadás elkerülhetetlen feladata, de a műinterpretáció számára is új perspektívákat nyithat.

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Sipos Lajos, *Babits Mihály* (Babits Kiadó, 2008), 45.

² Nemeskéri Erika és Láng József, „Előszó”, in *Babits Mihály kéziratai és levelezése. Katalógus*, összeáll. Cséve Anna, Kelevéz Ágnes, Melczer Tibor, Nemeskéri Erika, I. köt. (Bp.: Argumentum Kiadó, PIM, 1993), 7.

³ Róna Judit, *Nap nap után. Babits Mihály életének kronológiája 1915–1920*, köt. 1 (Budapest: Balassi Kiadó, 2015), 70.

⁴ Gál István, szerk., *Babits és Csinszka*, sajtó alá rendezte Téglás János (Budapest, 1979).

⁵ Babits Mihály, „Borzasztó a háború...”. *Babits Mihály háborúellenes versei 1914–1919*, szerk. Gál István (Budapest, 1982).

⁶ Babits Mihály, *Aki a kekes égbe néz. Kötetből kimaradt versek és töredékek*, szerk. Melczer Tibor (Budapest: Magvető Kiadó, 1985).

⁷ Babits Mihály, *Összegyűjtött versei*, szerk. Kelevéz Ágnes (Budapest: Osiris Kiadó, 2007).

⁸ Cséve Anna és mtsai., *Babits Mihály kéziratai és levelezése. Katalógus. I. köt.* (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum; MTA Irodalomtudományi Intézet, 1993), 165.

⁹ OSzK Fond III/1969/100

¹⁰ Cséve Anna és mtsai., *Babits Mihály kéziratai és levelezése. Katalógus. I. köt.*, 71.

¹¹ OSzK Fond III/1969/80

¹² OSzK Fond III/1969/10

¹³ Cséve Anna és mtsai., *Babits Mihály kéziratai és levelezése. Katalógus. I. köt.*, 193.

¹⁴ Téglás János, szerk., *A vádlott: Babits Mihály. Dokumentumok, 1915–1920*, Babits Könyvtár 3 (Budapest: Universitas Kiadó, 1996), 8.

¹⁵ OSzK Fond III/1969/50

¹⁶ Cséve Anna és mtsai., *Babits Mihály kéziratai és levelezése. Katalógus. I. köt.*, 218.

¹⁷ OSzK Fond III/1827/184.

¹⁸ Babits Mihály, *Az igazi haza: Cikk a Szózatról* = Téglás János, *A vádlott: Babits Mihály. Dokumentumok, 1915–1920*, 323.

¹⁹ MTA KIK Kt. Ms 4699/89

²⁰ Cséve Anna és mtsai., *Babits Mihály kéziratai és levelezése. Katalógus. I. köt.*, 39.

²¹ Stephan Kammer, „Textúra. Az irodalmi kéziratok státuszáról”, in *Metafilológia. Szöveg, variáns, kommentár*, ford. Kelemen Pál, szerk. Déri Balázs, Kelemen Pál, Krupp József, Tamás Ábel, I. köt. (Budapest: Ráció Kiadó, 2011), 190–91.